

УДК 950.5

О. І. Кожухар

ПРОБЛЕМА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

В статті досліджуються проблеми демократизації країн Центральної Азії після розпаду СРСР, аналізуються особливості функціонування та характер інституту президентства, місце і роль парламенту, політичних партій, кланів в суспільстві.

Ключові слова: президент, політична система, авторитаризм, опозиція, клани, демократія.

В статье исследуются проблемы демократизации стран Центральной Азии после распада СССР, анализируются особенности функционирования и характер института президентства, место и роль парламента, политических партий, кланов в обществе.

Ключевые слова: президент, политическая система, авторитаризм, оппозиция, кланы, демократия.

In this paper we study the problem of democratization in Central Asia after the collapse of the Soviet Union, analyzes the features of the functioning and the nature of the presidency, the place and role of the parliament, political parties and clans in the community.

Key words: president, the political system, authoritarianism, opposition clans, democracy.

Постановка²⁴проблеми дослідження. Історичний досвід засвідчує, що основним засобом розвитку і функціонування політичного життя країн сучасного цивілізованого суспільства є демократія.

Політичний плюралізм, розподіл влади, електоральна змагальність, проведення виборів у конституційно визначений період, юридична рівність усіх членів суспільства є системою, яка відповідає ринковій економіці і громадянському суспільству. Це дає змогу не тільки утримувати в рамках закону соціально-політичні конфлікти і амортизувати соціальне напруження, які виникають в суспільствах, що трансформуються, але і забезпечує можливість використовувати демократичні інститути і норми для стабілізації і демократичного розвитку існуючого ладу.

В сучасних умовах подальшого розгортання політичних процесів в Україні актуальним є вивчення та узагальнення досвіду інших пострадянських країн щодо поглиблення процесів демократизації усіх сторін суспільно-політичного життя.

Аналіз актуальних досліджень. Багатогранні проблеми демократизації пострадянських країн Центральної Азії, трансформації їх політичних систем були висвітлені в роботах як українських дослідників Я.Бердичевського, В.Гусакова, О. Долженкова, Т.Ляшенко, Ф. Рудича, так і зарубіжних – А.Крутова, А.Малашенко, Д.Малишевої, М.Мусаралієвої, Б.Румера та ін..

Мета статті – дослідити основні напрямки демократизації пострадянських країн Центральної Азії, проаналізувати особливості функціонування та характер інституту президентства, місце і роль парламенту, політичних партій, кланів в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Центрально-азіатські країни – Киргизстан, Таджикистан,

Туркменістан, Узбекистан і Казахстан в серпні – грудні 1991р. проголосили і юридично закріпили свою незалежність. В 1992-1994р. були прийняті демократичні Конституції, які запроваджували той чи інший варіант республіканської форми правління. За виключенням Казахстану, в інших країнах була введена президентські республіки. В Казахстані (до серпня 1995р.) існувала парламентсько-президентська форма. В Конституціях закріплювався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, вводилися посади президентів, передбачено функціонування політичних партій, недержавних організацій, незалежних ЗМІ, опозиції та інших інститутів громадянського суспільства, місцеве самоуправління тощо.

Із набуттям Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном статусу незалежних держав демократизацію і демократію було проголошено як стратегією подальшого розвитку. Ці країни приєдналися до глобальних трансформаційних тенденцій сучасного світу. Вони не хочуть залишатися за межами всесвітнього «демократичного клубу», поза системою, поза сучасністю.

В центральноазіатських країнах є в наявності усі зовнішні прикмети демократії: періодично відбуваються президентські і парламентські вибори, функціонують демократичні інститути, опозиція, в діяльність усіх органів законодавчої, виконавчої і судової влади впроваджуються загально-цивілізаційні демократичні норми і правила. Ці держави намагаються копіювати кращі зразки розвинутих демократій. Проте вже зараз історичний досвід свідчить, що соціальна стабільність і суспільний прогрес пов'язані не тільки з організацією якоїсь форми правління, не тільки з задекларованими конституційними нормами, а і з тим, настільки прийнятні і органічні вони для конкретної країни. Мова йде про сукупність соціальних, етнічних та історичних передумов: соціальної структури населення і його етнічного складу, рівня політичної і пра-

вової культури, традицій, переконань, психології як еліти, так і широких мас, ступеня розвитку економічної системи та інших чинників.

Просте прийняття і закріплення демократичних правових норм не знімає питання практичного втілення і розвитку демократії та демократизації суспільства.

Для країн Центральної Азії є спільними тенденції до авторитаризму, до переваги виконавчої гілки влади над законодавчою і судовою, нівелювання багатопартійності, а виборність вищих посадових осіб, колегіальність управління, право участі народу в політичному житті було поставлено під сумнів майже одразу з проголошенням незалежності, прийняттям Конституцій та впровадженням демократичних інститутів. Однією з причин було те, що в радянський період в цих республіках ніколи не було політичного дисидентського руху. Внаслідок відсутності організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, історична і азіатська специфіка привели до того, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально – кланових угруповань. Президентом були обрані колишні перші секретарі ЦК компартій республік, члени політбюро ЦК КПРС: Н.Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), С.Ніязов (Туркменістан). В Таджикистані в листопаді 1991р. на президентських виборах переміг кандидат партійно-державної бюрократії Р. Набієв (керівник компартії в 1982-1985рр.). Лише в Киргизстані президентом було обрано вченого А. Акаєва. Новим президентам не прийшлося завоювати владу – фактично вони її успадкували, як і відповідний бюрократичний апарат, в тому числі і силовий, від радянських структур. В подальшому всю силу і енергію вони витрачали на утримання владних повноважень. Опинившись на чолі незалежних держав, нові лідери методично зміцнювали власну монополію на владу шляхом придушення політичних конкурентів, укладанням з ними угод, а також виступаючи посередниками між кланами – суперниками [3, с.79].

Поступово, спираючись на адміністративний ресурс, номенклатуру, отримавши контроль над силовими структурами, апелюючи безпосередньо до громадян, президенти Казахстану, Узбекистану і Таджикистану добилися через внесення змін до Конституції і прийняття парламентами відповідних рішень і законів великих повноважень і можливості майже необмежений час перебувати на вищій державній посаді.

Вперше збільшили свої повноваження Н. Назарбаєв (Казахстан) та І. Карімов (Узбекистан) в 1995р. і обидва до 2000р. 9 січня 2000р. І Карімова було знову обрано на посаду глави держави. В 2002р. його повноваження були продовжені ще раз з 5 до 7 років. На чергових президентських виборах в 2007р. переміг І.Карімов. Н. Назарбаєв в 1999р. і в 2005р. обирався президентом Казахстану. В 2010р. пар-

ламент присвоїв звання «лідер нації». А в 2011р. була зроблена спроба зробити його довічним президентом, але Н.Назарбаєв сам відмовився від цієї ідеї.

В 1993р. до 2002р. були подовжені повноваження С.Ніязова, а в 1999р. його об'явили довічним президентом Туркменістану. В Таджикистані діючий президент Е. Рахмон внаслідок референдуму отримав можливість перебувати на посаді як мінімум до 2020р.[3,с.81;4,с.93].

Аналіз Конституцій центральноазіатських держав та реальності дають підставу говорити про те, що вони суттєво укріплюють монархічний характер президентської влади, наділяючи діючих президентів безпрецедентними правами відносно інших гілок влади.

Важливими і невід'ємними інститутами демократичного суспільства є політичні партії. Висловлюючи інтереси тих чи інших класів, вони прагнуть завоювати політичну владу в країні та реалізувати свої програми і цілі.

Країни Центральної Азії за формальними ознаками відповідають принципам партійного плюралізму: політичні партії існують у всіх без винятку державах регіону, їхня діяльність регламентується відповідними законами. В перші роки незалежності в пострадянських країнах Центральної Азії утворилась значна кількість партій і почався перехід до багатопартійної системи. Так, в Казахстані було створено 30 партій різного політичного спрямування: від пропрезидентських і проурядових (Партія народної єдності Казахстану, Народнo-демократична партія „Нур-Отан”, Аграрна партія тощо) до помірковано-ліберальних („Акжол”, „Едалет”, партія зелених „Руханіяд”) та соціал-демократичної і комуністичної (загальнонаціональна соціал-демократична партія „Азат”, Комуністична партія Казастану) [1, с 132].

В Киргизстані на початку 90-х рр. було зареєстровано 12 політичних партій, а в 2000р – 27, 2004 – 43. В наступні роки виникло ще кілька партій. Більшість партій носила номенклатурний і клановий характер. Після „Тюльпанової революції” 2005 р. в країні діяло вже 60 партій і рухів [4, с 60-703]. В сучасний період в Киргизстані існує більше 100 партій. Найбільш важливими партіями, які мають значну електоральну підтримку, стійку організаційну структуру є Соціал-демократична партія Киргизстану, партія „Ата-мекен” та партія комуністів Киргизстану. Партії „Ала-Киргизстан” та „Акжол” під час президентств А. Акаєва і К.Бакієва були пропрезидентськими і стримували процес демократизації, не сприяли розвитку партійної системи [5].

В Узбекистані та Таджикистані спостерігалися подібні процеси партійного будівництва: там діють по 8 партій. Лише в Туркменістані в період президентства С.Ніязова діяла однопартійна система. На базі колишньої комуністичної партії була створена Демократична

партія, яка являється правлячою і в сучасний період.

В пострадянських країнах Центральної Азії утворилася анатомізована партійна система, яка характеризується наявністю певної кількості дрібних партій різного політичного спектру. Але вони, за виключенням 2-3-х партій влади, не мають масової підтримки населення. Влада, урядові ЗМІ дискредитують прихильників демократичних перетворень, зображують їх провідниками цінностей, які є чужими східному суспільству. На думку відомого політолога А. Куртова, в результаті тиску влади склалася деформована, маргінальна багатопартійність. Це пояснюється тим, що президенти не бажають ділитися владою з будь-ким, вперто намагаються не допустити партійної демократії [2, с.318].

Характерною рисою політичного розвитку країн регіону стає феномен імітаційної демократії: прийняття демократичної конституції і проведення виборів виступає легітимізацією авторитарних режимів з незмінною елітою, а існування парламенту, політичних партій, створення політичних коаліцій – не свідчить про свято демократії, оскільки контролюється корупційними схемами і клановими структурами. Депутатів парламентів переобирають з використанням величезного адміністративного ресурсу. Самі парламенти та інші представницькі органи не відіграють суттєвої ролі в суспільстві і демократичних процесах. Це призвело до того, що в пострадянських центральноазійських країнах, як підкреслює відомий дослідник Б. Румер, утворилася своєрідна система сімейно-бюрократичного капіталізму, сформувались мафіозно-кланові структури з притаманними їм патрон-клієнтськими відносинами, посилюється союз бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом, а сила зчеплення політичної і бізнес-еліти тримається на трьох компонентах: клановість, взаємозалежність „патрон-клієнт„ і наявність компромату один на одного [6, с. 70].

В демократичній системі влади опозиція не відділяється, а поступово перетворюється в механізм контролю діяльності уряду. Через це створює механізм артикуляції і узгодження різних суспільних інтересів. Жодна з організованих політичних сил безпідставно не виключається з процесу демократичних виборів, а лідери опозиції за минулі політичні рішення не потрапляють до в'язниці. Президентська влада не акумулює величезних повноважень. Виявом процесу реальної демократизації якраз і є перехід влади демократичним шляхом від однієї політичної сили до іншої. Досвід країн, які пройшли шлях системної постсоціалістичної пострадянської трансформації, це підтверджує.

В Центральній Азії владні еліти відкидають демократичні правила політичної гри. Провладні угруповання претендують на владну монополію і при цьому фактично розв'язують війну на знищення своїх політичних суперників. Політична опозиція відтісняється на узбіччя політичного життя, придушується, переслідується і позбав-

ляється можливості повноцінно брати участь у виборах шляхом прийняття провладними парламентами недемократичних виборчих законів. Влада часто ігнорує опозицію, намагається заборонами та репресіями не допустити зростання її впливу в суспільстві [2, с.319].

Центральноазійські варіанти антидемократичної влади мають кланово-регіональний характер, що було завжди притаманно цьому регіону. В пострадянський період посилення клановості було викликано самим авторитарним характером реформ, закономірним підсумком тенденції до монополізації економіки, відокремлення владних інститутів, які пов'язані з розподілом суспільного багатства, від самого суспільства, зрощування верхівки влади, в першу чергу президентської, з бізнесом. Інтереси держави політичної еліти і влада сприймають не як національні, а як кланові, сімейні, регіональні та егоїстичні. Клановість поєднується також з явним непотизмом: рідні президентів та його найближчого оточення займають ряд ключових посад в державі та бізнесі [2, с.323].

Важлива особливість недемократичних режимів Центральної Азії – їхнє зневажливе ставлення до права. Демократія не ліквідує панування, підвладність і підлеглість, а лише обмежує їх сферу, а також вводить їх в жорсткі і беззаперечні рамки діючих законів. Демократія – це система, де влада служить праву, авторитаризм – де влада підкорює собі право і використовує його на свій розсуд. Для лідерів Центральної Азії навіть норми конституції ніколи не були перепорою. Через конституційні суди, різноманітні асамблеї, з'їзди їх відміняли, змінювали, порушували в ситуаціях, коли це було вигідно владі.

Висновки. За роки незалежності у всіх державах Центральної Азії були прийняті демократичні конституції, створені основні демократичні інститути: парламент, багатопартійна система, судова влада, неурядові організації. Але політичні режими сформувались як авторитарні, інколи з „елементами просвітницького абсолютизму“. В пострадянських країнах Центральної Азії все ще існує недостатньо чіткий поділ гілок влади, відсутня система стримувань і противаг, авторитарна влада домінує над суспільством, обмежена (в тій чи іншій формі) діяльність опозиції. Парламенти не набули значення самостійної, незалежної і повноцінної гілки влади, а політичні партії не стали повноправними суб'єктами парламентського процесу і учасниками прийняття важливих політичних рішень.

Розвиток пострадянських країн Центральної Азії доводить необхідність подальшої демократизації усіх сфер суспільно-політичного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердычевский Я.М. Зарубежные страны: Вып.1: 1998-2003 г.г. / Я.М.Бердычевский. – Запорожье: Премьер, 2003. – 624 с.

2. Куртов А. „Ханский круг”: система власти в Центральной Азии / А. Куртов // Прогнозис.- 2007. - №1. - С.316-331.
3. Малашенко А. Обреченные на вечность и прозябание / А. Малашенко // Pro Contra. – 2011. – Май - август. – С.79-95.
4. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии / Д. Малышева // МЭМО. – 2004. – № 6.- С.85-95.
5. Мусуралиева А. Партийные реалии Кыргызстана / А. Мусуралиева. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.easttime.ru / analitik / 1/4/821](http://www.easttime.ru/analitik/1/4/821).
6. Румер Б. Центральная Азия – десять лет спустя / Б. Румер // Центральная Азия и Южный Кавказ: насущные проблемы. – Алматы, 2002. – С. 3-8.

УДК 94 "19/..."